

РІЧНИЙ ГОСПОДАРСЬКИЙ ЦИКЛ МИСЛИВЦІВ ЛІСОВОЇ ЗОНИ ЄВРОПИ В МЕЗОЛІТІ

Л. Л. Залізняка

Стрижем способу життя первісного населення є його річний господарський цикл, що значною мірою залежить від річного природного циклу оточення. В статті на основі даних археології та етнографії реконструюється спосіб життя первісних мисливців лісової зони Європи в мезоліті.

Суть моделі господарської адаптації первісного суспільства в конкретній природній зоні або господарсько-культурного типу (далі ГКТ) відображає річний господарський цикл населення. Тісно пов'язаний з річним природним циклом, він є органічною сукупністю основних компонентів господарства та елементів матеріальної культури в їх сезонній послідовності. Іншими словами, він відображає основні елементи їх ГКТ, розміщені з урахуванням фактору сезонності.

Сезонність природних процесів у холодному та помірному поясах Землі виражена значно краще ніж у тропіках. Тому в житті первісних мисливців лісів помірної зони вона є характерною рисою їх річного господарського циклу. Його головні риси, як правило, відображалися в календарях первісних народів.

Для відтворення річного господарського циклу лісових мисливців мезоліту скористаємося методикою етнографічного моделювання¹, що має два послідовні етапи. Перший етап передбачає побудову етнографічної моделі річного господарського циклу лісових мисливців, а другий — встановлення за допомогою даних археології, які елементи розробленої моделі сформувалися ще на стадії мезоліту.

Для встановлення суттєвих рис традиційного річного циклу лісових мисливців до їх контактів з цивілізацією слід порівняти відомі в етнографічній літературі річні цикли різних первісних народів тайги: кетів, хантів, селкупів, юкагірів, евенків Сибіру та оджибвеїв, алгонкінів, монтанье-наскапі Канади². Обов'язковою умовою побудови етнографічної моделі річного господарського циклу лісових мисливців є вилучення з матеріалів етнографії пізніших запозичень та новацій.

Порівняння річних циклів первісних народів сибірської та канадської тайги виявило значну кількість паралелей в їх способі життя. Як правило вони мають два типи сезонних поселень: літні (червень — серпень) на берегах річок та озер та зимові (листопад — січень) в глибині лісових мисливських угідь. Літом займалися головним чином ловом риби, а взимку — полюванням. Відповідна різниця була між літнім та зимовим раціонами. Осінні та весняні табори були нетривалими і рідко функціонували більше одного місяця. Зимово жили в напівземлянках, а влітку в наземних житлах. Влітку на березі річки чи озера збиралася вся община (5—7 сімей). З осені до кінця весни полювали невеликими мисливськими групами у складі 2—4 сімей.

Судячи з етнографічних даних про мисливців тайги, господарський рік починався з моменту закінчення зимового полювання, тобто на початку квітня і складався з чотирьох головних сезонів: веснівка, літвіка, осєнівка та зимівка.

Веснівка (квітень, травень). Після закінчення зимового полювання мисливські групи з 2—4 сімей поспішали до початку весняного бездоріжжя повернутися на береги річок, де з осєні були залишені човни або росли тополя чи сосна, придатні для виготовлення човнів-довбанок. Табір влаштовували на підвищеннях, що не заливалися повінню, недалеко від невеликого рукава або стариці, де можна ловити рибу. Чоловіки займалися колективним виготовленням човнів. Жінки до початку повєні намагалися зібрати якомога більше сухих дров. Спочатку пухкий мокрий сніг, а потім розлив рік обмежували рухливість мисливців і цей час був найбільш голодним для первісних мешканців лісів.

Спочатку харчувалися зимовими запасами м'яса та ловили рибу зимовими заколами та через ополонки. З появою перших проталин на льоду опускали ставні, сіті-пуцальні, а також протягом 10—15 днів до початку гніздування стріляли гусей та качок, що прилітали з півдня. Під час повєні в невеликій кількості ловили рибу в заливних озерах ставними сітями. Біля берегів, де в цей час йшла на нерест риба, ставили верші. Жінки та діти збирали минулорічні брусниці, а на болотах журавлину. Наприкінці весни чоловіки готували снасті до літнього лову риби, а жінки шили взуття та шкіряний одяг, щоб готувати вироби прокоптити влітку над вогнем.

Літвіка (червень, липень, серпень). Після спаду повєні мисливські групи пливли човнами до місць традиційного літнього лову риби, де збиралася вся община, або навіть сім'ї кількох сусідніх общин. З метою захисту від мошок літнє общинне риболовне поселення влаштовувалось на підвищеному місці берега, що добре продувався вітром. Поперек річки будувався закол, за допомогою якого добували основну масу риби. Найпродуктивнішим був лов риби в другій половині літа, коли йшла переробка та заготівля її на зиму. У цей же час лучили рибу вночі з човнів, полювали на борову дичину, качок і гусей, які линяли в серпні. Били з човнів копитних, які заходили по ночах у воду. Жінки збирали ягоди та горіхи.

Осєнівка (вересень, жовтень). На початку осєні общинне поселення розпадалось на мисливські групи з двох — чотирьох сімей, які відкочовували далі від берега в глибину лісу, де не такі сильні вітри. Стоянку влаштовували на березі невеликих водоймищ, в яких продовжували ловити рибу заколами з вершами та ставними сітями. Полювали на борову дичину, качок, а також на копитних під час гону за допомогою манка. Проте основним заняттям чоловіків була підготовка до зимового мисливського сезону, а жінок — збір ягід та горіхів.

Зимівка (листопад — березень). У більшості мисливців тайги зимівка складалася з трьох періодів: 1) мале полювання (листопад), 2) осіле мешкання у напівземлянках (грудень, січень), 3) велике полювання (лютий, березень).

У жовтні останнім водним шляхом сім'ї мисливців пливли на човнах якомога далі в ліс на зимові мисливські угіддя. Зупинялися в місцях, де є багато сухих дров, на березі невеликої річки, придатної для зимового лову риби. З першими заморозками колективно будували напівземлянки. Чоловіки групами по троє — четверо полювали на копитних з собаками пішки, а коли випадав сніг — на лижах. Мисливці на лижах з ручними нартами і собаками ходили на полювання все далі від зимового поселення. Жінки, старі люди та діти, які залишалися в зимових напівземлянках, збирали дрова, ловили рибу в ополонках, ставили петлі на глухарів та зайців. Жінки обробляли шкури, шили зимовий одяг.

На початку грудня чоловіки поверталися з «малого полювання» і жили з сім'ями на зимовому поселенні до кінця січня. Короткий день та сильні морози робили мисливський промисел малопродуктивним. Люди пересиджували холод у земляних житлах. Їли суху рибу та м'ясо, заготовлені влітку та

восени. У цей час розповідали магичні казки, камлали з метою послабити морози та зробити майбутнє «велике полювання» успішним.

Наприкінці січня товстий лід заважав лову риби і мисливська група з кількох сімей залишала зимові житла, вирушаючи на велике полювання. Йшли на лижах, все необхідне тягли на ручних нартах, підпрягаючи в них одну — дві мисливські собаки. Жили в легких, переносних каркасних житлах, критих корою. В лютому — березні основним заняттям було полювання на копитних гоном на лижах, спочатку по снігу, а потім по насту. Якщо мисливська здобич була значною, стояли табором до тих пір, доки не з'їдали добуте м'ясо. В кінці березня до початку весняного бездоріжжя намагалися повернутися до річки на місце веснівки.

Можливо, що кочовий спосіб життя мисливців тайги взимку і особливо в період полювання в лютому — березні явище відносно пізне. Зростання мобільності мисливців лісової зони в цю пору року, найімовірніше, зумовило поширення хутряного промислу та різке зниження поголів'я м'ясних промислових тварин, що примушувало сім'ї мисливців постійно пересуватися в пошуках їжі та хутра. Є свідчення, що в давнину до поширення транспортного оленярства сім'ї мисливців зимували в земляних житлах, харчуючись м'ясом копитних, здобутих промисловиками в навколишніх угіддях протягом короткочасних мисливських експедицій. М. Г. Левін вважав, що «тільки транспортне оленярство могло створити той тип мисливського кочового господарства тайги, який пов'язаний з постійними зимовими перекочовками і не має осілого зимового житла»³.

В цьому відношенні цікаво, що літні та зимові стоянки північних сількупів розташовувались поряд⁴. Подібна картина простежувалася у хантів, які нерідко будували зимові землянки на високому березі річки недалеко від літнього поселення⁵. До поширення полювання на хутряних тварин первісні мисливці лісів взимку напевно вели відносно осілий спосіб життя, полювали на м'ясного звіра та ловили рибу в промислових угіддях навкруги землянок. Разом з тим, згаданий спосіб зимової кочівлі всією сім'єю на лижах з ручними нартами з метою супутнього промислу м'ясного звіра є безсумнівно дуже давнім елементом культури лісових мисливців. Ймовірно стародавні мисливці вдавалися до нього у випадку нестачі продуктів харчування в кінці зими, що робило неможливим подальше осіле мешкання в зимових землянках. Найчастіше, мабуть, залишали стаціонарні житла в кінці зими — на початку весни, коли закінчувалися запаси м'яса та риби, а промисел копитних був особливо ефективним у зв'язку з появою насту на снігу.

Залежно від сезонних змін в харчових ресурсах природного оточення змінювалася чисельність виробничих колективів первісних мисливців. Община в повному складі, як правило, збиралася влітку для колективного лову риби на березі річки чи озера. Саме літній рибальський промисел міг дати достатню кількість їжі для харчування великого колективу. На час літнього збору общини, на місце якого нерідко прибували сім'ї сусідніх дружніх общин, призначалися культові свята, весілля, обмін, а пізніше ярмарки. В холодну пору року улов риби зменшувався, а полювання, що залежало від випадковостей значно більше ніж рибальство, не могло прохарчувати великий колектив в одному місці. Община ділилася на господарські групи, що склалися з 1—4 сімей, які промишляли самостійно на мисливських угіддях общини до початку нового літнього рибальського сезону. Такі сезонні коливання чисельності населення стоянок мисливців та рибалок тайги зафіксовані етнографами у юкагів, кетів, північних сількупів, різних груп евенків, негідальців, ороків, удегейців, хантів, саамів, алгонкінів, північних оджибвеїв⁶.

Таким чином, етнографічні мисливці лісів помірного поясу більшу частину року жили в складі господарських груп з 1—4 сімей, на які община, що збиралася влітку на березі озера чи річки у повному складі, розпадалася восени.

Археологічні матеріали свідчать, що розроблена за етнографічними даними модель річного господарського циклу в лісовій зоні Європи склалася вже на початку голоцену.

Аналіз фауни ранньоголоценових приозерних поселень Данії, Східної

Прибалтики, Прионежжя призводить до висновку, що влітку мезолітичне населення мешкало на берегах водоймищ, куди його приваблювала можливість лову риби і, перш за все, шук. Кістки великих шук є характерною особливістю літніх мезолітичних стоянок лісової зони Європи. На цих пам'ятках знайдено кістки копитних віком 1—3 місяці, що народжуються в травні — червні, та перелітних птахів, шкаралупа горіхів, що визрівають в серпні — вересні. Все це дозволило вченим віднести вказані пам'ятки до літніх стоянок.

Археологічні матеріали свідчать, що влітку кожна сім'я жила на березі річки чи озера в окремому курені. Крім епізодичного полювання на копитних, били гарпунами з човнів великих шук, а також вудили рибу гачковими снастями. Роль рибальства зростає в другій половині мезоліту, коли сильно поширюються колективні методи лову риби за допомогою заколів з вершами та ставних сіток. Методи лову риби цими снастями в мезоліті принципово не відрізнялися від традиційних способів лову заколами та сітями-пушальнями у первісних мисливців та рибалок тайги, відомих за даними етнографії.

Певним доповненням до літнього та осіннього раціону були продукти збиранництва: лісові та водяні горіхи, ягоди, насіння жовтої лілії. Збирали їх мабуть жінки та діти в другій половині літа та раною осінню, судячи за термінами визрівання цих рослин.

Деякі скупчення мезолітичних пам'яток на берегах водоймищ, найімовірніше, є слідами традиційних літніх риболовних поселень мисливців та рибалок. Прикладом може служити група яніславицьких пам'яток поблизу витоку з заторфованого озера Корма на Житомирщині, стоянки на краю торфяника поблизу м. Бородянка на Київщині, вузол пам'яток на р. Віть поблизу м. Новгород-Сіверський, на яких відсутні залишки заглиблених у землю зимових жител.

Зимовими поселеннями мабуть були стоянки на відносно високих та сухих ділянках берегових терас, на яких знайдено залишки заглиблених у землю зимових жител (наприклад, Рудий Острів на Київщині). Основними типами таких жител лісових мисливців мезоліту були напівземлянки — округлі в плані, близько трьох метрів діаметром та прямокутні, довжиною від трьох до шести метрів. Округла напівземлянка була житлом малої сім'ї і являла собою конічну конструкцію з жердин, критих дерном. Прямокутна напівземлянка, мабуть, мала двосхилий каркас з жердин, покритий дерном, і слугувала помешканням для 1—3 малих сімей.

До зимових поселень належить стоянка Холмегард V в Данії. Пам'ятка має насичений культурний шар і розташована на досить високому та сухому місці порівняно з однокультурними літніми болотяними стоянками, що були досліджені поруч. На Холмегарді V відсутні кістки риб та гарпуни для бою шук, які характерні для берегових літніх стоянок Данії⁷. Кістки риб відсутні на зимовій стоянці Стар Кар⁸.

Зимові поселення Баринка I та II у Прикам'ї були розташовані по сусідству на високому піщаному мисі берегової тераси річки. На стоянках було по дві прямокутні в плані напівземлянки. В кожній жило по 2—3 малі сім'ї. Типова для зимових стоянок лісових мисливців фауна Баринки I, II. При повній відсутності кісток риб тут знайдені фауністичні рештки лосів, північних оленів, кабанів, косуль, бобрів⁹.

Фауна зимових стоянок Холмегард V, Стар Кар, Баринка I і II свідчить, що мезолітичне населення лісової зони Європи в холодну пору року харчувалося м'ясом копитних — благородного оленя, лося, тура, косулі, кабана. Осінь та зима були сезонами найпродуктивнішого полювання на лісових копитних. У місцевості Скоттемаркет у Данії знайдені кістки шести лосів на місці розтину та розчленування туш. Стан зубів свідчить, що тварини були вбиті взимку¹⁰. Тур з болота Плейлеруп у Данії з численними крем'яними наконечниками стріл серед кісток був забитий пізньою осінню¹¹.

Методи та знаряддя зимового полювання первісного населення лісової зони Європи, а також інші важливі елементи їх господарсько-культурного типу, зафіксовані в петрогліфах Карелії¹². Численні зображення на карельських скелях свідчать, що лук та стріли були універсальними знаряддями мисливського промислу, які широко застосовувалися при полюванні на всі види лісо-

вих тварин: лося, оленя, ведмедя та птахів. Зображені невеликі прості луки, стріли з оперенням, сагайдаки за спинами у мисливців. При полюванні широко застосовувались списи, якими добивали пораних стрілами тварин. Особливо багато копитних добувалося взимку. Тому в мисливських сценах люди зображені, як правило, на лижах, а тварини залишають сліди на снігу.

Найважливішим способом полювання на копитних у лісі було переслідування їх на лижах по снігу або насту (так зване полювання гоном). Доказом того, що саме таке полювання зображувалося найчастіше на скелях Карелії є відсутність рогів у зображених лосів-самців. Скидаючи роги в січні — лютому, останні бувають комолими в лютому — березні. Численні наскельні зображення такого полювання в деталях збігаються з описом зимового промислу копитних у етнографічних мисливців тайги. Гін відбувався на коротких, підшитих шкурами лижах з лижним посохом. Зображення собаки та її кістки на мезолітичних стоянках Карелії свідчать про її участь у полюванні гоном на лося та оленя вже в ранньому голоцені.

Петрогліфи свідчать, що головним знаряддям полювання на ведмедя був спис, хоча застосовувалися також лук та стріли. На пам'ятці Залавруга II є зображення пораненого стрілою в груди ведмедя, який впав на бік, та мисливця, який добиває звіра списом. На іншому малюнку зображено полювання з рогатиною на ведмедя, якого підняли з барлоги. Первісний мисливець намагається вдарити звіра списом у горло саме так, як це робили в недалекому минулому мисливці сибірської тайги.

Серед петрогліфів є численні сцени індивідуального полювання з луком. Зображено мисливця на лижах, що стріляє з лука в якогось хижака (вірогідно, рись), що сидить на дереві. Часто зустрічаються сцени індивідуального полювання на водоплавних птахів (гусей, качок, лебедів). У двох випадках пронизані стрілами птахи сидять на деревах. Так первісний мисливець зобразив полювання на глухарів чи тетеревів. Проте полювання на птахів, як і на інших тварин, нерідко носило колективний характер. Зокрема про це свідчить сцена з мисливцем у човні, що перебив з лука цілий табун гусей. На думку вчених у даному випадку це колективний промисел гусей, що линяють. Їх жене з очерету на чисту воду нагонич, зображений на скелі трохи збоку.

У невеликій кількості відтворені риби та сцени рибальства. Роль морського звіробійного промислу, якщо судити за кількістю присвячених йому петрогліфів, була досить значною в економіці первісного населення Карелії. Вже в той віддалений час незамінним промисловим та транспортним засобом був човен. Серед петрогліфів Залавруги зафіксовано 450 зображень човнів різних типів¹³.

Навіть якщо на карельських скелях зображені не конкретні люди, а міфологічні герої, сюжети петрогліфів пов'язані з реальним життям населення, що їх залишило. Аналіз наскельних зображень свідчить, що вироблена на базі етнографічних матеріалів модель способу життя мисливців лісів помірного поясу в основних рисах існувала в Карелії вже в III тис. до н. е., а можливо і раніше.

Археологічні дані та петрогліфи говорять про застосування мезолітичними мешканцями лісової зони Європи засобів та методів полювання, аналогічних мисливським методам первісного населення, зафіксованим етнографами в сибірській та канадській тайзі. Полювання з собакою гоном, загоном, скрадком та примітивними пастками, за допомогою луків, списів і таких транспортних засобів як лижі, ручні нарти, човни. Одним з основних методів полювання в зимовий час був колективний гін копитних по снігу на лижах. Найчастіше так полювали в лютому та березні, коли на снігу з'являвся наст. Зимою колективно та індивідуально полювали з луком та списом на ведмедів у барлогах, лосів, оленів, косуль, кабанів, борову дичину.

Фауна мезолітичних пам'яток свідчить, що основою харчування було м'ясо копитних. У літній час та восени в раціоні з'являлася риба, горіхи, ягоди. Знахідки залишків дерев'яного та берестяного посуду, а також кам'яних-кип'ятильників, що розтріскались від вогню, свідчить, що одним з основних способів приготування м'яса та риби в мезоліті було варіння.

Ця реконструкція річного господарського циклу лісових мисливців багато в чому схожа на схему, розроблену Т. Прайсом на основі аналізу північно-американських етнографічних матеріалів для мезолітичних мешканців Північно-Західної Європи¹⁴. Слушність наведеної в роботі моделі річного господарського циклу лісових мезолітичних мисливців Європи підтверджується результатами аналізу поселень маглемезької культури, отриманими Гроном Оле. Докладно вивчивши матеріали розкопок літніх та зимових стоянок біля болота Аамозен на острові Зеландія, він розробив схему сезонної структури поселень мезолітичних мисливців Данії¹⁵.

На відміну від малорухомого неолітичного населення, мезолітичні мисливці культури Маглемезе бореального періоду жили на тимчасових сезонних поселеннях. У відносно забезпечені їжею пори року (літо, осінь) мисливська група збільшувалася, а при зменшенні харчових ресурсів навколишнього середовища взимку та навесні вона розпадалася на невеликі колективи.

Судячи за матеріалами стоянок Теммеруп Центр, Теммеруп Схід та Кілдегард влітку жили на поселеннях з трьох — чотирьох наземних жител, розташованих в одну лінію на березі озера на 40 м одне від одного. У кожному житлі мешкало по одній — дві сім'ї. Тобто літній табір населяло три — вісім сімей мисливців та рибалок. Враховуючи середню чисельність сім'ї в мисливсько-збиральницьких суспільствах, Грон Оле вважає, що в цих таборах жило від 15 до 48, а в середньому близько 30 чоловік. Він схильний розглядати цей колектив не як общину, а як її частину — мисливську групу. Судячи за фауною, літній табір функціонував з квітня до жовтня за рахунок бою гарпунами шук, мисливства та збиральництва¹⁶.

Зимові поселення Холмегард V та Фладент були розташовані на більш сухих та високих ділянках місцевості ніж літні, на значній відстані від берега, в глибині лісу, що захищав їх мешканців від холодних вітрів. Культурний шар зимових маглемезьких поселень насичений знахідками в більшій мірі ніж літніх. У центрі стоянки Фладент дослідник реконструює зимове житло площею близько 24 м², в якому на його думку мешкало дві сім'ї. Фауністичні залишки свідчать, що рибна ловля взимку не відіграла суттєвої ролі, а в основі господарської діяльності лежало полювання на лісових копитних¹⁷.

Таким чином, річний цикл культури Маглемезе Ютландії в основних рисах збігається з виробленою на археологічних матеріалах всієї лісової зони Європи моделлю річного господарського циклу лісових мезолітичних мисливців, тим самим стверджуючи достовірність останньої.

М. Джохім реконструював річний господарський цикл мезолітичних мешканців долини Верхнього Дунаю та прилеглих районів Баварської височини. Для цього були проаналізовані етнографічні дані по індіанцях лісової зони Північної Америки, сезонні коливання кількості і якості харчових ресурсів оточення, а також археологічні матеріали¹⁸.

Дослідник дійшов висновку, що влітку (травень — серпень) населення концентрувалося для лову риби на берегах озер та річок на великих поселеннях, що нараховували до 15 сімей (54—108 чоловік). Восени (вересень — грудень), у зв'язку із зменшенням біомаси природного оточення та переходом від рибальства до менш надійного полювання на копитних, відбувалося подібнення великих літніх колективів на 2—3 осінні по 2—6 сімей у кожному (17—33 чоловік) та відкочівля з берегів водоймищ у більш захищені від вітру лісові долини. Взимку (січень — березень) ці групи жили в скельних сховищах у передгірних лісових долинах, полюючи на копитних, які на зиму спустилися з гір в ліси біля їх підніжжя. Весною (квітень) у зв'язку з припиненням полювання на копитних харчові ресурси зменшувалися. Мисливські групи скорочувалися до колективів з однієї — двох сімей. Вони переселялися з передгір'їв на рівнину ближче до літніх поселень. У квітні харчувалися залишками добутого взимку м'яса, полювали на дрібних тварин, птахів, ловили рибу¹⁹.

Реконструкція способу життя мезолітичного населення Баварії М. Джохіма в цілому відповідає запропонованій вище моделі річного господарського циклу первісних мисливців лісової зони.

Річний господарський цикл можна розглядати як адаптацію суспільства

до сезонних змін у харчових ресурсах оточення. Тому сезонні коливання в кількості та якості останніх неминуче викликали зміни в чисельності господарських груп. Оскільки кожній порі року відповідав свій характер ресурсів, то чисельність групи залежала від сезону. Таким чином, річний господарський цикл диктував циклічні зміни в чисельності груп мисливців та збирачів.

Однією з причин скорочення первісних колективів взимку було зменшення радіусу мисливських угідь вдвічі. Енергозатрати при ходьбі на лижах по снігу вдвічі більші, ніж при пересуванні пішки в безсніжну пору року²⁰.

Враховуючи дані етнографії, а також згадані моделі сезонних коливань чисельності мисливських груп мезоліту Данії та Баварії, можна припустити, що мезолітичне населення лісової зони Європи в літній час концентрувалося у відносно великих рибальських селищах на берегах крупних водоймищ. В такому поселенні мешкало від 5—7 сімей однієї общини до 2—3 сусідніх общин. Восени у зв'язку з переходом до полювання на копитних, рибальське поселення розпадалося на кілька мисливських груп по 2—4 сім'ї у кожній. Промисел копитних продовжувався до весни, коли в умовах скорочення харчових ресурсів у зв'язку з неможливістю продовжувати мисливську діяльність, господарські колективи зменшувалися і складалися з 1—2 сімей кожен.

Разом з тим, у багатьох мисливських народів лісової зони річний господарський цикл має певні відхилення від описаної моделі. Так, петрогліфи Карелії свідчать, що в мезоліті та неоліті тут мешкали мисливці на лісових тварин, що інколи полювали також і на морського звіра. Мезолітичне населення Баварської височини теж було носієм господарсько-культурного типу лісових мисливців та рибалок, але на зиму воно відкочувало в печерні сховища, як це роблять гірські мисливці.

Господарська диференціація людства або формування системи господарсько-культурних типів відбувалася у тісному зв'язку з природно-ландшафтною диференціацією. В кожній природно-ландшафтній зоні з яскраво вираженою специфікою клімату, тваринного та рослинного світу сформувалися специфічні форми господарсько-культурної адаптації суспільства. Тому кожен ГКТ первісності був поширений у межах конкретної зони. Однак природні умови останньої не є абсолютно однорідними на всій її території. Природні зони складаються з ландшафтів, що виділяються в їх межах за природно-кліматичними відмінами другого порядку. Наявність дрібнішого ландшафтного рівня природної диференціації в межах зон обумовила формування в рамках господарсько-культурних типів їх варіантів. Носіями окремих варіантів певних ГКТ нерідко також були народи, що мешкали на межі двох ландшафтних зон.

Не важко помітити, що варіанти певного ГКТ виникають у результаті появи елементів іншого господарського типу. Кордон між сусідніми ГКТ ніби розмивається за рахунок господарсько-культурного комплексу, що містить елементи обох. Комплекс, що виникає, є варіантом ГКТ, елементи якого переважають в його структурі. Найчастіше варіанти формуються на межі природно-ландшафтних зон, зайнятих різними ГКТ, або в регіонах, природна специфіка яких недостатньо виражена для складання всього комплексу ГКТ і обумовлює формування лише окремих його елементів.

Так, економіка північних атапасків була основана на полюванні в зоні північноамериканської тайги. Але деякі їх групи в певні сезони полювали на мігруючих оленів-карібу в лісотундрі або били морського звіра на арктичному узбережжі. На берегах річок, в які заходив на нерест лосось, частина атапасків улітку вела спосіб життя, що наближався до носіїв ГКТ осілих рибалок річкових узбережж. На півдні, де тайга межує з преріями, деякі атапаски полювали на бізонів, що мігрували на зиму в ліси. Господарський цикл атапасків, що жили в Кордильєрах, мав окремі елементи ГКТ гірських мисливців²¹.

Таким чином, окремі групи північних атапасків були носіями різних варіантів ГКТ мисливців та рибалок лісів помірної зони. Специфіка цих варіантів полягала в наявності окремих елементів сусідніх ГКТ: мисливців на північного оленя лісотундри, мисливців на морського звіра, рибалок узбереж великих річок, мисливців гірських лісів, степових мисливців на бізонів.

Подібні варіанти господарсько-культурних типів первісних мисливців простежуються за даними археології. Вище згадувалися лісові мисливці Карелії, річний господарський цикл яких містив елементи ГКТ мисливців на морського звіра, а також лісові мезолітичні мешканці Баварії, що взимку вели спосіб життя, який наближався до життя мисливців гірських лісів.

Модель господарського циклу етнографічних мисливців лісової зони була розроблена на основі даних про мисливські народи, що мешкали в тайзі, тобто в північній смузі лісової зони. Тому господарський цикл мезолітичного населення лісової смуги Європи, очевидно, мав коротший зимовий і довший літній господарські періоди, ніж це було у етнографічних мисливців тайги. Найімовірніше, літнє перебування на берегах водоймищ продовжувалося з травня до вересня, а зимівка в лісі тривала не п'ять, як в тайзі, а три зимових місяці (грудень — лютий).

Таким чином, в мезоліті лісової зони Європи за археологічними даними простежується та ж циклічність господарства, що і у етнографічних мисливців тайги. Якщо лісові мисливці в мезоліті влітку жили в легких курнях на берегах рік та озер, то взимку вони мешкали в напівземлянках у глибині лісу, полюючи на копитих тими ж способами, що і етнографічні мисливці тайги. Численні вузли однотипних пам'яток є наслідками такого стійкого річного господарського циклу, що обумовлював періодичне повернення общин лісових мисливців мезоліту до традиційних місць літніх рибальських та зимових мисливських поселень²².

Отже, незважаючи на фрагментарність археологічних свідчень, є підстави стверджувати, що головні елементи виробленої на основі етнографічних матеріалів моделі господарського циклу лісових мисливців були характерні і для мешканців лісової смуги Європи в мезоліті. Аналіз археологічних даних призводить до висновку, що характерний для господарсько-культурного типу лісів помірної зони річний господарський цикл в загальних рисах склався в ранньому голоцені разом з формуванням лісової природно-ландшафтною зони Європи та Північної Америки.

Примітки

¹ Кабо В. Р. Теоретические проблемы реконструкции первобытности // Этнография как источник реконструкции истории первобытного общества.— М., 1979.— С. 60—108; Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского полесья эпохи финального палеолита.— К., 1989.— С. 90—93.

² Алексеенко Е. А. Кеты: историко-этнографические очерки.— М., 1967.— С. 40—45; Кулемзин В. М., Лукина Н. В. Васюганско-ваховские ханты в конце XIX — нач. XX вв.: Этнографические очерки.— Томск, 1977.— С. 14—17; Скалон В. В тундре Верхнего Таза // Советский Север.— 1930.— № 30.— С. 131, 132; Гемуев И. Н. Семья у селькупов (XIX — нач. XX вв.).— Новосибирск, 1984.— С. 84, 85; Price T. Regional approaches to Human Adaptation in the Mesolithic of the North European Plain // Veröffentlichungen.— № 14/15.— Berlin, 1981.— S. 217—234; Общественный строй у народов Северной Сибири XVII—XX вв.— М., 1970.— С. 398; Туголуков В. А. Кто вы, юкагиры.— М., 1979.— С. 50, 51; Василевич Г. М. Эвенки: Историко-этнографические очерки (XVIII — нач. XX вв.).— М., 1969.— С. 304.

³ Левин М. Г. О происхождении и типах упряжного собаководства // СЭ.— 1946.— № 4.— С. 75—108.

⁴ Гемуев И. Н. Семья у селькупов XIX — нач. XX вв.).— Новосибирск, 1984.— С. 90.

⁵ Соколов З. П. Современные селения и жилища ваховских хантов // Современное хозяйство, культура и быт малых народов Севера.— ТИЭ.— 1960.— Т. 56.— С. 181.

⁶ Гемуев И. Н. Указ. соч.— С. 85, 90; Василевич Г. М. Указ. соч.— С. 121; Общественный строй...— С. 391, 394, 398—400; Ларькин В. Г. Орочи (Историко-этнографический очерк с середины XIX в. до наших дней).— М., 1964.— С. 44; Алексеенко Е. А. Указ. соч.— С. 81; Лукьяненко Т. В. Материальная культура саамов Кольского полуострова конца XIX—XX вв.— М., 1971.— С. 86; Попова У. Г. Эвены Магаданской области.— М., 1981; Price T. Op. cit.— P. 459—469.

⁷ Petersen E. A. A survey of the late palaeolithic and the mesolithic of Denmark // The Mesolithic in Europe.— Warsaw, 1973.— P. 77—127; Clark G. The earlier stone age settlement of Scandinavia.— Cambridge university press, 1975.— P. 131.

⁸ Clark G. Excavation at Star Carr.— University Press.— Cambridge, 1954.— P. 90—92.

⁹ Гусенцова Т. М. Новые мезолитические поселения в междуречье Камы и Вятки // СА.— 1981.— № 3.— С. 131—141.

¹⁰ Petersen E. A. Op. cit.— P. 95.

¹¹ Sorensen A., Petersen B. The Plejlerup Aurochs-an Archaeozoologica / Discovery from Boreal Denmark // Archaeozoologia.— 1986.— Grenoble, 1986.— P. 99—109.

¹² Савватеев Ю. А. Залавруга.— Л., 1970.— С. 165—179.

¹³ Савватеев Ю. А. Указ. соч.— С. 172.

¹⁴ Price T. Op. cit.— P. 217—234.

¹⁵ Gron Ole. Seasonal Variation in Maglemosian Group Size and Structure // Current Anthropology.— vol. 28.— 1987.— P. 283—302.

¹⁶ Gron Ole. Op. cit.— P. 304—310.

¹⁷ Ibid. — P. 311—314.

¹⁸ Jochim M. Hunter-Getherer Subsistence at Settlement. A predictive model.— New-York: Academic Press, 1976.— 206 p.

¹⁹ Jochim M. Op. cit.— P. 136—143.

²⁰ Ibid. — P. 138.

²¹ Stone V. Athapaskan Adaptations Hunters and Fishermen of the Subarctic Forest.— Chicago, 1974.

²² Зализняк Л. Л. Закономерности в размещении стоянок кам'яного віку // Археологія.— 1989.— № 2.— С. 11—20.

Л. Л. Зализняк

ГОДОВОЙ ХОЗЯЙСТВЕННЫЙ ЦИКЛ ОХОТНИКОВ ЛЕСНОЙ ЗОНЫ ЕВРОПЫ В МЕЗОЛИТЕ

Первобытные народы таежной зоны Евразии и Северной Америки до контакта с цивилизацией были носителями хозяйственно-культурного типа охотников и рыболовов лесов умеренного пояса. Суть хозяйственно-культурного типа или модели хозяйственной адаптации общества в конкретной природной зоне отражает годовой хозяйственный цикл. Будучи тесно связанным с годовым природным циклом, он представляет собой совокупность основных элементов ХКТ в их сезонной последовательности.

В статье предлагается модель годового хозяйственного цикла лесных охотников и рыболовов, разработанная с привлечением этнографических данных по хозяйственным циклам первобытных охотников и рыболовов тайги Старого и Нового Света. Археологические материалы свидетельствуют, что основные элементы указанной модели сложились в начале голоцена в период формирования зоны лесов умеренного пояса северного полушария.

L. L. Zaliznyak

THE ANNUAL ECONOMIC CYCLE OF THE HUNTERS OF FOREST ZONE OF EUROPE IN THE MESOLITH

The primitive people of the taiga zone Euroasia and North America were the bearers of the economic-cultural type of hunters and fishers of the forests of temperate zone before their contact with civilization. The annual economic cycle reflects the gist of the economic-cultural type or the model of the economic adaptation of society at the concrete zone. Being closely connected with the annual ecologic cycle the economic one was an organic aggregate of the main elements of economic-cultural type in their seasonal sequence.

The paper proposes the model of the annual economic cycle of the forest hunters and fishers which was worked out using the data of ethnography dealing with the economic cycles of the primitive taiga hunters and fishers of the Old and New World. The archaeological materials displays that the main elements of the mentioned model were formed at the beginning of Holocene during the period of the formation of forest area of the temperate zone of the Northern hemisphere.

Одержано 29.01.90